

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4 GOEDERENVERWERVING IN RELATIE TOT KRUISTOCHTEN

4.1 INLEIDING

De vroegste bezitsvorming van het Duitse Huis te Utrecht hield sterk verband met kruistochtexpedities. Zo is gebleken dat de eerste goederenverwerving schenkingen van deelnemers aan de vijfde kruistocht betrof, dat de kruistochtexpeditie tegen opstandelingen in Drenthe een impuls gaf aan de stichting van de commanderij én dat de bezitsgroei van de orde rond 1248 samenhing met de kruistocht van de Hollandse graaf Willem II naar Aken. In hoofdstuk 3 kwamen enkele indicaties naar voren voor een aanhoudend verband tussen kruistochten en de goederenverwerving van het Duitse Huis, zoals het kruisland dat de broeders in de jaren 1290 beheerden. Een andere ontwikkeling die onderzocht moet worden, is het wegvallen van omvangrijke schenkingen vanuit de Stichtse ridderschap na de val van Akko in 1291. Er is dus voldoende aanleiding om te analyseren in hoeverre de goederenverwerving tussen 1257 en 1365 plaatsvond in de context van kruistochten.

In dit hoofdstuk richt ik me eerst op de kruistochten naar de Levant, welke regio in contemporaine bronnen veelal werd aangeduid als het Heilige Land. Dit waren de ‘klassieke’ kruistochten, maar zoals reeds bleek uit de expedities naar Drenthe en Aken werden er andere bestemmingen gevonden waar de Kerk beschermd diende te worden met een kruisvaart. Tussen grofweg 1320 en 1420 reisden veel Europese edellieden naar Pruisen en Lijfland om daar met de Duitse Orde heidenen te bevechten.¹ Deze Pruisenreizen voldeden aan de essentiële kenmerken van een kruisvaart. Ze werden veelal voorgesteld als defensieve reizen om de bedreigde christenen ter plaatse te helpen. Bovendien stelde Paus Eugenius III in zijn bul *Divinia dispensatione* in 1147 deelname aan de strijd tegen de Slaven gelijk aan de kruisvaart naar Jeruzalem.² In het tweede deel van dit hoofdstuk onderzoek ik in hoeverre er een verband bestond tussen deze Pruisenreizen en de goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht.

1 W. Paravicini, *Die Preußenreisen des europäischen Adels I* (Sigmaringen 1989) 11.

2 J. Riley-Smith, *What were the crusades?* (4^e druk; San Francisco, Basingstoke en New York 2009) 17-18; Een kernachtige historiografische analyse van het debat rond de definitie van een kruistocht is te vinden in: N.J. Housley, *Contesting the crusades* (Oxford 2006).

4.2 SCHENKINGEN IN SUBSIDIUM TERRE SANCTE

Toen Hugo van Rhenen het Duitse Huis in 1263 rijkelijk begunstigde, was van zijn intrede nog geen sprake. Die zou immers in 1267 volgen. In eerste instantie lieten hij en zijn vrouw goederen na *in subsidium Terre Sancte*. Ze waren niet de eersten die deze formulering gebruikten. Bij de meeste verwijzingen in schenkingsoorkonden naar het Heilige Land zijn nagenoeg dezelfde bewoordingen gebruikt. Dit blijkt uit tabel 4.1 waarin deze donaties zijn opgesomd. Herman van Bunnik was in 1239 de eerste die zich ervan bediende. De meeste schenkingen in deze categorie deden zich voor in de tweede helft van de dertiende eeuw. Deze min of meer vaste formulering was niet uniek van toepassing op de Utrechtse tak van de Duitse Orde. Koning Hendrik II van Engeland en koning Filips II van Frankrijk schreven bijvoorbeeld in 1184 hun gezamenlijke *Ordinatio de contributione facienda in subsidium Terre Sancte*.³ Dit gebeurde in aanloop naar de derde kruistocht. De woorden komen vaak voor in pauselijke kruistochtoproepen, zoals in de aankondiging van Innocentius III in 1213 aan de Keulse kerkprovincie van het Vijfde Lateraans Concilie.⁴ De bepalingen omtrent de kruistocht die daar werden genomen, omschrijft de kroniekschrijver van het klooster Bloemhof als: 'Ubi principaliter ordinatum est de hiis, que ad subsidium Terre Sancte pertinebant'.⁵ Hoe hielden de schenkingen aan het Duitse Huis *in subsidium Terre Sancte* verband met de kruistochten die plaatsvonden in de Levant?

MET HET KRUIS GETEKENDE BROEDERS IN DE JAREN 1260

Bij de kruistocht onder leiding van de Franse koning Lodewijk IX in 1248-1254 ontbrak een contingent uit het noordwestelijk deel van het Heilige Roomse Rijk, omdat degenen die daar de kruistochtgelofte hadden afgelegd, op instigatie van de paus massaal de aflaat verdienden door deel te nemen aan de expeditie van Willem II van Holland naar Aken. Het verband tussen die expeditie en de schenkingen uit 1248 en 1250 in de bovenstaande tabel, toonde ik in hoofdstuk 2 aan. In 1259 of 1260 (afhankelijk van de datumstijl) schonken twee burgerlijke echtparen van Geertruidenberg stedelijk onroerend goed *in subsidium Terre Sancte* aan het Duitse Huis van Utrecht. De aanwezigheid van de dominicanen Willem van Rijke en Hendrik van Antwerpen hierbij doet vermoeden dat het kruis destijds in Geertruidenberg werd gepredikt, maar van een internationale kruistochtcampagne was toen geen sprake.⁶ De motieven om in deze jaren een donatie aan de Duitse Orde ter ondersteuning van het Heilige Land te verrichten blijven daarom ongewis.

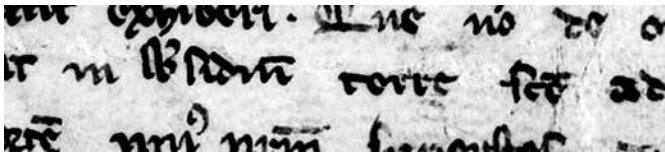
Grootschalige propaganda voor een volgende kruistocht kwam kort hierna op gang, vrijwel direct nadat de patriarch van Jeruzalem, Jacques Pantaléon, in 1261 tot paus werd gekozen en in die functie voortaan Urbanus IV heette. Hij zond verschillende kruistocht-

3 W.E. Lunt, 'The text of the ordinance of 1184 concerning an aid for the Holy Land', *The English historical review* 37 (1922) 235-242.

4 OSU, nr. 608.

5 *Kroniek van het klooster Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 44.

6 OHZ, nrs. 1229-1230.

Afb. 4.1 Fragment van de schenkingsoorkonde van Hugo van Rhenen en zijn vrouw Wendelmoed uit 1263 met de zinsnede ‘in subsidium Terre Sancte’. Bron: ARDOU, inv.nr. 900.2.

TABEL 4.1 SCHENKINGEN AAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT MET VERWIJZING NAAR HET HEILIGE LAND

Jaar	Begunstiger	Citaat met verwijzing naar het Heilige Land
1239	Herman van Bunnik	ad subsidium Terre Sancte
1245	Hendrik van Voorne	Terre Sancte ultra mare, ad hospitale fratrum de dome Theutonica [...] in perpetuum assignavi
1248	Nicolaas van Putten	in juvamen et subsidium Terre Sancte
1250	Hendrik van Vianden en Gobert van Perweis	in subsidium Terre Sancte
<1258	Bernard Palick	in subsidium Terrae Sanctae
1259/60	Gerung en Mabilia	in subsidium Terre Sancte
1259/60	Arnoud Meiland en Imma	in subsidium Terre Sancte
1262	Frederik van Arreth	in Terre Sancte subsidium
1263	Hugo en Wendelmoed van Rhenen	in subsidium Terre Sancte
1264	Nicolaas Schrijver	in subsidium Terre Sancte
1268	Johan van Popkensburg	in subsidium Terre Sancte
1269	Godschalk Schrijver	in subsidium Terre Sancte
1275	Willem van Egmond	in subsidium Terre Sancte
<1277 (ca. 1267)	Egbert van Bentheim	in subsidium Terre Sancte
1284	Aleid, echtgenote Bertold Rading, met zoons	in subsidium Terre Sancte
1286	Jan van Nassau	attendentes hospitalitatis piissime et defensionis Terre Sancte
1287	Jan en Lisa van de Leede	ad Terre Sancte subsidium
1293	Olent van Noordwijk	enen knape te gheven, die miin cruce voren sal over meer
1321	Gijsbert Hondertmarc	in subsidium Sancte Terre
1332	Natalie, vrouwe Massen dochter	met enen cruce dat ic selve hebbe ghemaect [...] dat hi dat voeren sal over zee

predikers naar de Duitse gebieden.⁷ In 1264 vaardigde hij een reeks oorkonden uit voor het bisdom Utrecht in relatie tot de aanstaande kruistocht. Zo gaf hij in juli de abt van Sint Truiden, de Luikse Domdeken en aartsdiaken Marchvald de opdracht om twintig procent van de kerkelijke inkomsten in de bisdommen Luik en Utrecht in te zamelen ten behoeve van een aankomende kruistocht.⁸ Kruisvaarders in deze diocesen ontsloeg hij van de kerkelijke censuur.⁹ Het is duidelijk dat er een grootschalige expeditie op touw werd gezet. Voor het welslagen van die onderneming was het echter noodzakelijk dat een vooraanstaand wereldlijk vorst zich opwierp of aangetrokken kon worden om de kruislegers aan te voeren.

Dat momentum kwam er toen koning Lodewijk van Frankrijk op 25 maart 1267 opnieuw het kruis opnam. Stonden de Utrechtse schenkingsgolf rond dat jaar en de donaties in *subsidium Terre Sancte* in de jaren 1260 in verband met deze kruistocht? Om deze vraag te beantwoorden, richt ik me eerst op de deelname vanuit de Nederlanden aan Lodewijks expeditie. Abt Menko van het klooster Bloemhof deed in zijn kroniek uitgebreid verslag van de Friese kruisvaarders die naar Tunis voeren. Zijn dateringen zitten er echter vaak naast.¹⁰ Dientengevolge is er ook in de literatuur enige verwarring te bespeuren. Ik loop de chronologie daarom op hoofdlijnen langs en herzie deze waar nodig.

Via abt Gerbrand van het premonstratenzer klooster te Dokkum nodigde de Franse koning de Friezen, die inmiddels een reputatie op het gebied van kruistochtdeelname hadden opgebouwd, uit om in mei 1270 onder zijn leiding vanuit Aigues Mortes bij Marseille uit te varen.¹¹ Hij kreeg een enthousiast respons. Velen legden de kruistochtgelofte af. In 1260 was hun al te verstaan gegeven dat vrouwen hun kruistochtgelofte niet zelf mochten vervullen. Wel konden vrouwen de reis van een vervanger financieren of een meer algemene gelddonatie voor de kruistocht doen. Kleinere giften konden de parochianen kwijt in offerblokken die in Friese kerken werden neergezet. Onvermogen kruisvaarders konden daarop een beroep doen. Alleen wie voorzien was van voldoende geld en proviand, mocht mee op reis. Deze gang van zaken was onderdeel van een bredere tendens waarbij het devotionele karakter van de kruistochten bleef bestaan, maar deelname steeds meer gereserveerd werd voor getrainde ridders.¹²

7 Maier, *Preaching the crusades*, 80-81.

8 OSU, nr. 1631.

9 OSU, nr. 1629.

10 Zo plaatst Menko om te beginnen de kruisopname van de Lodewijk in 1268: *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 422-423. Zie ook de onderstaande voetnoten.

11 Volgens Menko kwam de uitnodiging in 1268, zou de Franse koning het jaar daarop in mei zijn vertrokken en op 24 juni de haven van Aigues Mortes zijn uitgevaren (*Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 422-423). H. Hardenberg verplaatst de uitnodiging van abt Gerbrand naar 1269, vermoedelijk om het kroniekverhaal in overeenstemming te brengen met het daadwerkelijke vertrek van de Franse koning in 1270: H. Hardenberg, *De Nederlanden en de kruistochten* (Amsterdam 1941) 189. De redacteurs van de kroniek van het klooster Bloemhof merken daarentegen op, dat Lodewijk op 9 februari 1268 reeds verkondigde dat hij mei 1270 zou vertrekken (*Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 423 n.90). Dus niet het jaar van de uitnodiging, maar dat van het beoogde vertrek is onjuist in de kroniek. Zij ontleen dit aan Sternfeldt, die zich echter baseert op de kroniek van Menko: R. Sternfeldt, *Ludwigs des Heiligen Kreuzzug nach Tunis und die Politik Karls I von Sizilien* (Berlijn 1896) 87. Plausibeler is de tweede bron die Sternfeldt noemt: de zeventiende-eeuwse biografie van Lodewijk door Tillemont. Tillemont haalt een schrijven aan van de pauselijke legaat Simon van Brion van maart 1268, waarin hij de aankondiging van de koning om in mei 1270 te vertrekken uitdraagt: L.S. Le Nain de Tillemont, *Vie de Saint Louis, roi de France* (1679-1694; herdruk dl. 5 Parijs 1849) 62. Het is kortom aannemelijk dat de uitnodiging aan de Friezen in 1268 kwam en daarbij reeds het vertrek uit Aigues Mortes op mei 1270 werd gesteld.

12 J.J. van Moolenbroek, *2000 jaar Nederlanders en hun kruistochten*, Geloof in Nederland 6 (Zwolle 2008) 171-199; S. Lloyd,

Ondanks deze beperkingen vertrokken er volgens de kroniek op 28 maart 1269 vijftig koggen met drieduizend opvarenden vanuit Friesland.¹³ Van Moolenbroek dateert het vertrek waarschijnlijk terecht een jaar later.¹⁴ Al bij het Waddeneiland Borkum werden ze bijna twintig dagen door tegenwind opgehouden. Na deze vertraging liepen ze voortdurend achter de feiten aan. Toen ze later dan op het door de Franse koning aangegeven tijdstip de haven Aigues-Mortes bij Marseille binnenvoeren, was de vorst daar al vertrokken. Tevens was de bestemming, om nog altijd niet helemaal opgehelderde redenen, veranderd in Tunis.¹⁵ De Friezen besloten de koning achterna te zeilen. Bij aankomst bleek Lodewijk te zijn overleden. Menko beschrijft in trotse bewoordingen dat de Friezen een slachtpartij aanrichtten op het slagveld bij al-Bahira (4 september 1270), maar afgezien daarvan verzandde de expeditie volledig. De Friezen zetten daarop koers naar Akko. Daar vernamen ze dat de patriarch van Jeruzalem kortgeleden was gestorven. De rust die ze volgens de kroniek brachten, doet vermoeden dat er voor de resterende groep kruisvaarders geen militaire successen te behalen vielen. Wel konden ze meegebracht geld ter ondersteuning van het Heilige Land achterlaten. Op 9 mei 1271 zette de Engelse koning Hendrik III voet aan wal in het Heilige Land om de expeditie onder zijn leiding nieuw leven in te blazen, maar toen waren de Friezen al ingescheept voor de lange terugreis.¹⁶

Over kruisvaarders uit Utrecht is geen reisverslag overgeleverd. Er zijn echter voldoende bronnen om uit op te kunnen maken dat de kruistochtplannen allerm minst aan de bisschopsstad voorbij zijn gegaan. Urbanus IV spoorde op 13 mei 1264 bisschop Hendrik van Vianden persoonlijk aan om het kruis aan te nemen.¹⁷ In juli volgden de bovengenoemde bepalingen over de inzameling van twintig procent der kerkelijke inkomsten; die waren gericht aan de Luikse en Utrechtse *civitates et dioceses*. Op 21 september maakten proost, deken en kapittel van Sint Jan te Utrecht verordeningen bekend betreffende de kanunniken die de pelgrimsstaf wilden aannemen.¹⁸ Of de bisschop gehoor aan de oproep heeft gegeven, is onbekend. Hij overleed in 1267 voordat de reis begon. Dat hij niet zeer weigerachtig tegenover de kruistochtplannen van de plaatsvervanger van Sint Petrus stond, blijkt uit het feit dat de kruistochtcollecte daadwerkelijk plaatsvond. Clemens IV, de opvolger van Urbanus, instrueerde in augustus 1268 zijn legaat Simon van Brie, kardinaal-priester van Sint Cecilia en de latere paus Martinus IV, om deze inmiddels geïnde

'The crusading movement, 1096-1274', in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford history of the crusades* (3^e druk; Oxford 2002) 35-67, aldaar 35-36, 47-53.

¹³ *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 424-425.

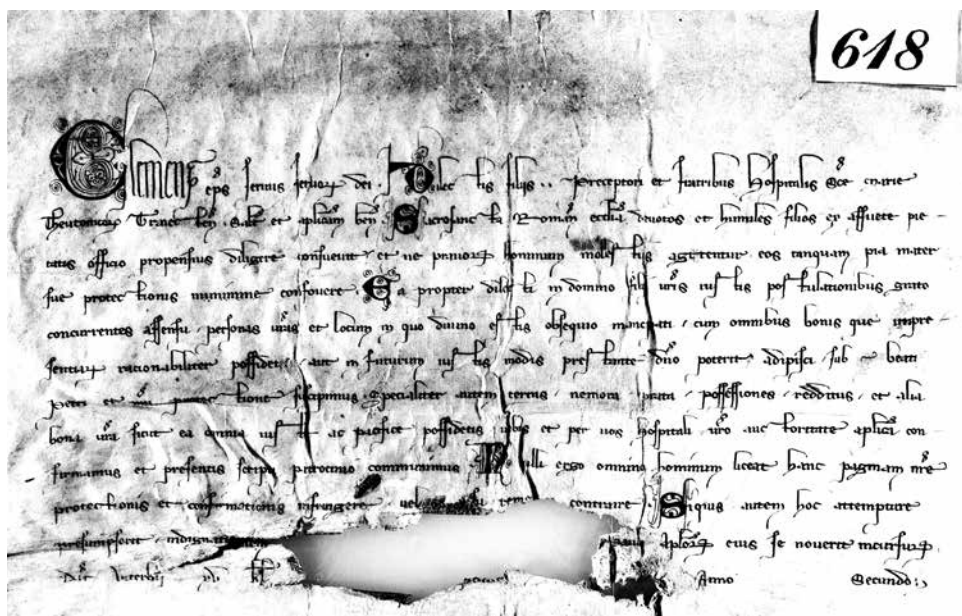
¹⁴ Moolenbroek, 2000 jaar *Nederlanders en hun kruistochten*, 193. Een vertrek in maart 1270 is aannemelijker dan een jaar eerder, aangezien dat in lijn is met de door vertragingen veroorzaakte aankomst van de Friezen in Aigues Mortes toen de Franse koning daar al was vertrokken. Zouden de Friezen in 1269 zijn vertrokken, dan moeten ze wel heel veel vertraging opgelopen hebben.

¹⁵ Lodewijk IX vertrok op 2 juli 1270 en arriveerde bij Tunis op 18 juli 1270 (niet op die dag een jaar eerder, zoals abusievelijk vermeld in *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 427 n.98); M. Lower, 'Louis IX, Charles of Anjou, and the Tunis crusade of 1270', in: T.F. Madden, J.L. Naus en V. Ryan ed., *Crusades. Medieval worlds in conflict* (Farnham en Surrey 2010) 173-193. Wat betreft de veranderde kruistochtbestemming M. Lower, *The Tunis crusade of 1270: A Mediterranean history* (Oxford 2018) 144-173.

¹⁶ *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 422-445; Janse, 'Onverwachte kruisvaarders', 43-44, 53-55; Lower, *The Tunis crusade*, 102-103.

¹⁷ OSU, nr. 1623.

¹⁸ OSU, nr. 1639.

Afb. 4.2 Oorkonde van 17 september 1266, waarin paus Clemens IV de broeders van het Duitse Huis te Utrecht in bescherming neemt. Bron: ARDOU, inv.nr. 618.

gelden aan graaf Gwijde van Vlaanderen over te brengen ten bate van het Heilige Land. Ook hij noemde daarbij zowel het diocees als de stad.¹⁹ De Vlaamse graaf nam inderdaad deel aan de kruistocht.²⁰

Mogelijk is Hendriks opvolger, de elect Jan van Nassau, wel met een Utrechtse groep richting het Heilige Land vertrokken. De tijdspanne waarin dit kan zijn gebeurd is echter zeer kort. Tussen 24 april en 29 november 1270 vaardigde hij geen (bewaard gebleven) oorkonde uit. Mocht dit laatste document, waarin hij zijn geschillen met de prelaten en kapittels van de Utrechtse kerken en de Paulusabdij bijlegt, zijn geantedateerd of om een andere reden niet op die datum zijn opgesteld, dan verschijnt de elect eerst vanaf 4 maart 1271 weer in de bronnen.²¹ Dat laat nog steeds te weinig tijd open voor een retourreis. Wellicht heeft de elect bij de berichtgeving over het verleggen van de kruistocht naar Tunis in juli 1270, het overlijden van de Franse koning of de opstandige Utrechtse geestelijken rechtsomkeert gemaakt. Het overdragen van de Utrechtse kruistochtgelden in 1268 aan de Vlaamse graaf doet echter vermoeden dat Jan niet aan de kruisvaart heeft deelgenomen, waardoor het geld moest worden doorgesluisd naar een delegatie die wel op reis ging.

¹⁹ OSU, nr. 1743.

²⁰ Sternfeldt, *Kreuzzug nach Tunis*, 221. Overigens werd Gwijde van Dampierre formeel pas in 1278 graaf van Vlaanderen. Ten tijde van de kruistocht was zijn moeder Mararetha gravin. Eigentijdse bronnen spreken zowel van gravin Margaretha als graaf Gwijde.

²¹ OSU, nr. 1775; Dit document is enkel in afschrift overgeleverd. Het is mogelijk dat Ketner de oorkonde onjuist heeft gedateerd.

Het lijkt geen twijfel dat Utrechtse broeders van de Duitse Orde, die het ontstaan, de groeistuipen en daarmee in zekere zin het bestaansrecht van hun convent te danken hadden aan eerdere kruistochtexpedities, allerm minst buiten deze ontwikkelingen bleven. Cruciaal voor het begrip van hun rol is de directe steun die ze in deze periode ontvingen van de paus. Urbanus IV verleende in augustus 1264 toestemming aan Alardus van Horst, subdiaken in het bisdom Utrecht, om zijn premonstratenzer klooster te verlaten en terug te keren naar de Duitse Orde (*rediens te ad ordinem hospitales sancte Marie Theutonicorum*).²² Een dergelijke overstap naar een minder strenge orde was ongebruikelijk. In 1265 bevestigde Clemens IV het Duitse Huis in het betwiste bezit van de Klaaskerk te Utrecht, nadat Hendrik van Vianden dat op 13 maart van dat jaar had gedaan.²³ Bovendien stelde deze paus de Utrechtse broeders en hun bezittingen op 17 september 1266 onder bescherming van Sint-Pieter en van zichzelf.²⁴ Deze rechtstreekse protectie van de paus voor een regionaal hoofdconvent van een geestelijke ridderorde in een uithoek van het rijk was hoogst uitzonderlijk. Het archief van het Duitse Huis te Utrecht bevat diverse privileges en bevestigingen daarvan door Urbanus IV en Clemens IV voor de Duitse Orde in het algemeen.²⁵ Daaronder bevindt zich niet de in de jaren 1260 verleende toestemming om kruisvaarders te werven en geld afkomstig van kruistochtgeloften te beheren. Deze privileges waren dan ook specifiek gericht op de strijd in het Baltische gebied.²⁶ Wat betreft de kruistocht richting het Heilige Land bleef de werving, ook in Utrecht, waarschijnlijk het traditionele domein van vooral de predikheren. De patronageband die in deze jaren tussen de paus en het Duitse Huis ontstond, wijst evenwel op een centrale betrokkenheid van het Duitse Huis in de kruistochtvoorbereiding.

Dat brengt me bij de schenkingsgolf die ten tijde van de kruistocht plaatsvond. Het zicht op een causaal verband tussen die twee elementen wordt enigszins vertroebeld doordat ik een aantal van de betreffende donaties enkel via latere bronnen in plaats van de schenkingsakten zelf heb kunnen reconstrueren. Zo is de dotatie van Gijsbrecht van Goy alleen bekend doordat zijn zoon Wouter er in 1271 naar verwees zonder een motief te noemen. Ook de schenkingsoorkonde van Otto van Bentheim is verloren gegaan. Zijn zoon Egbert kopieerde echter een gedeelte van de tekst bij zijn bevestiging in 1277. Daarin staat dat de schenking *in subsidium Terre Sancte* geschiedde.²⁷ Hugo van Rhenen, die in 1267 intrad, had deze formule al gebruikt bij zijn schenking vier jaar eerder. Op 21 september 1264 droeg de proost van het kapittel van Sint Jan aan het Duitse Huis de vrije eigendom over van land dat Nicolaas Schrijver van hem in leen had gehouden en bij zijn intrede in de Duitse Orde *in subsidium Terre Sancte* had geschonken.²⁸ Dit gebeurde niet toevallig op de dag waarop dezelfde proost met de deken en andere leden van het kapittel de bepalingen uitvaardigde omtrent de kanunniken die de pelgrimsstaf wilden aannemen. Vermoedelijk stapte Nicolaas vanwege zijn kruistochtplannen van het kapittel over naar het Duitse Huis.

22 OSU, nr. 1634; Mol, 'Vechten of verplegen?', 32.

23 ARDOU, inv.nr. 916; OSU, nrs. 1654, 1676.

24 OSU, nr. 1697: 'sub beati Petri et nostra protectione suscipimus'.

25 ARDOU, inv.nrs. 73, 78-80, 118; De Geer, *Archieven*, nrs. 96-103.

26 Maier, *Preaching the crusades*, 89-92.

27 OSU, nr. 1940.

28 ARDOU, inv.nr. 901.

De schenkingen aan het Duitse Huis ter ondersteuning van het Heilige Land beperkten zich in deze periode niet tot Utrecht. Johan van Popkensburg doneerde op 9 juni 1268 negentien gemet land in Nieuwpolder, het tegenwoordige Vrouwenpolder op Walcheren, *in subsidium Terre Sancte*.²⁹ De oorkonde werd mede bezegeld door Hendrik van Werdijk, rector van Oostkerke, die een dag later een hofstede in Middelburg schonk als aalmoes, zonder verwijzing naar het Heilige Land.³⁰ Waarschijnlijk hingen de twee donaties met elkaar samen, met dien verstande dat Johan in 1292 ordebroeder blijkt te zijn terwijl Hendrik waarschijnlijk rector bleef.³¹

Nog een Zeeuwse schenking voor de Utrechtse commanderij volgde op 27 september 1268. Hugo, schout van Buttinge, vermaakte toen al zijn goederen aan het Duitse Huis. Hij behield daaruit levenslang het vruchtgebruik, maar bestemde dit als fonds waaruit het kruis moest worden bekostigd dat hij zou voeren naar het Heilige Land. Tevens droeg hij zijn gelijknamige zoon op aan de broederschap en verbond daaraan een schenking van tien gemet land in Buttinge en een hofstede in Middelburg.³² Zijn echtgenote Berta gaf haar formele toestemming voor deze donatie, alsook voor de intrede van haar man in het Duitse Huis.³³ Dit is het meest expliciete bewijs van een intredeschenking door een ridder met de expliciete bedoeling om als broeder van het Duitse Huis te Utrecht deel te nemen aan een kruistocht. De laatste schenking in deze reeks vond plaats op 14 december 1269 en was afkomstig van Godschalk Schrijver en zijn vrouw Volquindis, burgers van Dordrecht. Zij schonken zichzelf, hun roerende en onroerende goederen ter ondersteuning van het Heilige Land.³⁴ Aldus gingen donaties *in subsidium Terre Sancte* in de jaren 1260, vooral in 1267-1269, meestal gepaard met de intrede van de schenker en, soms vermoedelijk en soms met zekerheid, het voornemen om aan een kruistocht deel te nemen. Een kruistochtgelofte hoeft daarbij overigens niet noodzakelijk geweest te zijn, omdat een intrede als ridderbroeder ook deelname aan de expeditie betekende. De gebeurtenissen getuigen van een voortvarende voorbereiding van de aanstaande kruistocht.

Het is echter onduidelijk wanneer en onder wiens leiding de broeders daadwerkelijk naar het Heilige Land kunnen zijn vertrokken. De kruistochten van koning Lodewijk IX kende geen grote deelname uit de Duitstalige gebieden, laat staan een coördinerende rol van de Duitse Orde. In de jaren 1260 leed de orde zware verliezen in de Levant.³⁵ De broeders hadden kortom andere prioriteiten dan het bijstaan van de Franse koning in Tunis. Een andere mogelijkheid is dat de Utrechtse bisschop als wereldlijk vorst een contingent aanvoerde. Als dat het plan is geweest, verscheen er een scheur in de campagne toen Hendrik van Vianden overleed.

Zijn opvolger, elect Jan van Nassau, lijkt geen coöperatieve houding ten opzichte van de expeditie aangenomen te hebben. Eventuele plannen om met de Friese kruisvaarders in zee te gaan, vielen eveneens in het water. De schenkingen aan het Duitse Huis liepen

²⁹ OSU, nr. 1738.

³⁰ OSU, nr. 1739.

³¹ De Geer, *Archieven*, nr. 551.

³² OSU, nr. 1744.

³³ OSU, nr. 1745.

³⁴ OSU, nr. 1769.

³⁵ Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 104-117, 124-125.

immers door nadat de Friese vloot Vlaanderen in mei 1269 had aangedaan en daar was ontvangen door gravin Margaretha.³⁶ Zij kon daarbij afscheid nemen van haar met het kruis getekende zoon, die de Utrechtse kruistochtelden op zak had. Het was toen voor de Utrechtse nog niet te laat om te vertrekken. Wellicht beoogden ze de landroute naar het Heilige Land te nemen, zoals de Utrechtse bisschop en zijn gevolg tijdens de vijfde kruistocht hadden gedaan. Ze konden zich bijvoorbeeld nog aansluiten bij het kruistochtleger van de Franse koning, die op 15 maart 1270 Parijs zou verlaten.³⁷ Mogelijk stond het Duitse Huis om die reden enige tijd in contact met tempeliers uit Brabant. Toen op 6 augustus 1269 Arnold, heer van Wezemaal en maarschalk van Brabant, het Utrechtse Domkapittel beloofde een achterstallige pacht door tempeliers in Utrecht te laten betalen, zegelde de commandeur van het Duitse Huis te Utrecht. Aangezien niets duidt op enige betrokkenheid van de tempeliers of de Duitse Orde bij deze pacht, lijkt het erop dat Arnold voor zijn geldzending gebruik heeft gemaakt van een bezoek van tempeliers aan het Duitse Huis te Utrecht.³⁸

Of deze contacten ergens toe hebben geleid blijft ongewis. Begin februari 1270 verbleef Gijsbrecht van Goy, inmiddels gepromoveerd tot commandeur, nog altijd in Utrecht. Samen met de andere broeders van het convent stelde hij toen de bestemming vast van het geld dat zij hadden ontvangen van hun nieuwe medebroeder Lambert, voormalig officiaal van Utrecht. De officiaal was een zeer aanzienlijke functionaris. Tot zijn bevoegdheden behoorden vooral de rechtspraak in geestelijke zaken.³⁹ In mei 1267 trad Lambert nog als officiaal op. Hij was toen ook kanunnik van het kapittel van Oudmunster.⁴⁰ Zijn overstap naar het Duitse Huis geschiedde dus tussen deze datum en februari 1270. Met deze aanwinst bewogen de broeders richting het centrum van het kerkelijk-politieke landschap van Utrecht. Ze bestemden de donatie voor memorievieringen en de afbetaling van Lamberts schulden. Met de eventueel resterende gelden moesten bouwwerkzaamheden aan de kapel van het Duitse Huis, ornamenten van het altaar en koorboeken worden gefinancierd. Ook hieruit spreekt het belang van de memorievieringen voor de begunstiging van het Duitse Huis. Voorts beloofden de broeders heer Lambert zonder tegenstribbelen de benodigde middelen en paarden ter beschikking te stellen indien hij het nodig achtte urgente berichten aan de pauselijke *nuntius* en legaat te zenden.⁴¹ Deze bepaling is niet

³⁶ *Kroniek Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 424-425.

³⁷ Lower, *The Tunis crusade*, 94.

³⁸ OSU, nr. 1763. Misschien ontstond of bestond dit contact twee weken daarvoor: op 29 juli traden Gijsbrecht van Goy en de andere broeders van het Duitse Huis van Utrecht op als scheidslieden in een conflict tussen enerzijds Jan en Otto van Arkel en anderzijds de deken en het kapittel van de Dom in Utrecht omtrent de tienden en het patronaatsrecht te Oosterwijk en Heukelom (OSU, nr. 1761). Niet ver daarvandaan lag de commanderij Ter Brake van de tempeliers: A.J. Bijsterveld, 'Alphen van Echnernachs domein tot Bredase heerlijkheid, 1175-1312, I', in: *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda 'De Oranjeboom'* 43 (Breda 1990) 77-111, aldaar 90-91; Arnold van Wezemaal trad tussen 15 augustus 1269 en 26 januari 1270 in de Tempelorde en schapte het uiteindelijk tot *magister* van de commanderij Reims: E. van Ermen, *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen I: Tot de dood van Jan I (1166-1417)* (Leuven 1982) 17-18.

³⁹ J. Kuys, *Kerkelijke organisatie in het bisdom Utrecht, 150-153*.

⁴⁰ OSU, nr. 1715.

⁴¹ OSU, nr. 1772: 'Item si contingat ipsum Lambertum velle ire vel nuncium mittere ad aliquem apostolice sedis legatum vel nuncium pro negociis ipsum urgentibus, circa que indiget consilio, ipsi in expensis et in equis sine protractione et contradictione qualibet providebimus habundanter.'

enkel een extra indicatie voor diplomatieke betrekkingen tussen het Duitse Huis en de Heilige Stoel tijdens de kruistocht, maar laat ook iets zien van de wijze waarop het contact werd onderhouden.

Aangezien het Duitse Huis zich met pauselijke ruggensteun aan de expeditie had gecommitteerd en een deel van de broeders lijkt te zijn ingetreden om op kruistocht te kunnen gaan, is het uiterst onwaarschijnlijk dat het mogelijke talmen van de bisschop, het ontbreken van de Utrechtse kruistochttienden of andere denkbare redenen een streep door de reis hebben gezet. Een eerste aanwijzing voor een vertrek in februari is de langdurige afwezigheid van ordebroeders in de bronnen daarna. Ingeval er sprake was van een gezamenlijk optrekken met de elect, lag het vertrek kort na 24 april. Een jaar later, in april 1271, duiken ze weer op ter gelegenheid van de overdracht van het bestuur van de Klaaskerk door proost en aartsdiaken Gobert van het Domkapittel. Mogelijk was dit bestuur tijdelijk aan hem teruggevallen bij afwezigheid van een groot deel van de broeders van het Duitse Huis. Politieke twisten in Utrecht speelden echter ook een rol, zoals in hoofdstuk 5 zal blijken. Ten tweede zou het overlijden van broeders rond 1271 erop kunnen wijzen dat deelname aan de kruistocht hen fataal werd. Zoals gezegd stierf Gijsbrecht van Goy op 17 maart 1271. Rond die tijd verlieten veel kruisvaarders, waaronder de Friezen, het Heilige Land. Hugo van Rhenen overleed tussen 24 november 1267 en 9 juli 1275 en kan dus ook zijn gesneuveld of om andere reden onderweg zijn gestorven. De meeste broeders die een schenking in *subsidium Terre Sancte* hadden gedaan, komen evenwel na afloop van de kruistocht levend in bronnen voor. Otto van Bentheim keurde in 1272 als leenheer een schenking van goederen aan het klooster Mariënfeld goed. Waarschijnlijk was hij op dat moment broeder van de Duitse Orde, aangezien ik zijn intredeschenking op 1267 heb gedateerd en deze in verband stond met de kruistocht die in 1270 plaatsvond.⁴² Op 26 mei 1277 overleed hij.⁴³ Johan van Popkensburg werd commandeur van Zandvoort en komt voor het laatst in 1292 voor.⁴⁴

Er blijft kortom enige mist hangen rond de vermoedelijke deelname van de deels nieuwe aanwas van het Duitse Huis vanuit Utrecht aan de kruistocht. Anders dan bij eerdere expedities waarbij de commanderij betrokken was, zijn er na afloop geen dankwoorden of lofredes over heldendaden, noch aanvullende schenkingen van kruisvaarders of hun familieleden bekend. Ook van de bijzondere relatie met de paus blijkt naderhand niets. Dat kan een gevolg zijn van tegenvallende resultaten van de Utrechtse kruisvaarders. Een andere mogelijkheid is dat het overlijden van Clemens IV op 29 november 1269 een rol in dezen heeft gespeeld. Al met al ontstaat de indruk dat er wel een Utrechts contingent inclusief broeders van het Duitse Huis op pad is gegaan, maar dat ze nooit in Tunis of het Heilige Land arriveerden of daar dermate weinig uitrichtten dat men het niet waard vond om ze in een enkele bron te memoreren.

⁴² *Westfälisches Urkundenbuch* 3, nr. 926. Het is vanwege deze activiteit niet onmogelijk, maar wel onwaarschijnlijk dat Otto minstens vijf jaar na zijn intredeschenking nog niet tot het Duitse Huis was toegetreden, zoals Koopstra suggereert: Koopstra, 'Weest ritter', 25.

⁴³ De overlijdensdatum van Otto is ontleend aan het necrologium van Biesen (DOZA, inv.nr. 427c, fol. 21v). Het sterfjaar is af te leiden uit de bevestiging van Otto's schenking kort na zijn overlijden door Egbert van Bentheim op 5 juni 1277.

⁴⁴ De Geer, *Archieven*, nr. 551. Johan van Popkensburg overleed vóór 26 maart 1294, toen er sprake was van 'broeder Jan van Popkineburgh, tiere wilen commenduer aldaer': Ibidem, nr. 552.

Dat betekent niet dat er ten tijde van de kruistocht geen broeders uit het Utrechtse circuit van de Duitse Orde in het Heilige Land en elders in het Middellandse Zeegebied zijn geweest. Het tegendeel is waar. In het necrologium van Biesen zijn meerdere voorbeelden te vinden. Zo staat vermeld dat Ernst van Wulven maarschalk was in Akko, het hoofdhuis van de orde. Ernst was een nazaat van de gelijknamige kruisvaarder die in 1219 aanwezig was bij de schenking van Sweder van Dingden vanuit Damiate tijdens de vijfde kruistocht. Wanneer de jongere Ernst het ambt van maarschalk precies heeft bekleed is niet bekend, maar wel redelijk nauwkeurig te dateren. De *terminus ante quem* is 3 juni 1283, toen Koenraad van Solms als maarschalk optrad. Gezien het feit dat Ernst als maarschalk werd herdacht, kan 14 maart 1265, de dag waarop hij *magnus preceptor* (grootcommandeur) werd genoemd, als *terminus post quem* worden vastgesteld. Grootcommandeur kan hij tot uiterlijk 16 februari 1272 zijn geweest, want toen bekleedde Koenraad van Anefeld dat ambt.⁴⁵

Ten tijde van de beginfase van de kruistocht en de daaraan gerelateerde schenkingsgolf aan het Duitse Huis van Utrecht, was Ernst van Wulven als grootcommandeur bestuurder van het hoofdhuis van de Duitse Orde in Akko en plaatsvervanger van de hoogmeester bij diens afwezigheid in vrede-tijd. Het was echter oorlogstijd, want niet alleen was er een kruistocht gaande, er vonden ook regelmatig aanvallen van Mammelukse en Mongoolse troepen plaats. In 1271 bijvoorbeeld viel de strategische burcht Montfort (in Galilea) in handen van de Mammelukken. Deze grote nederlaag kan een functiewisseling onder de grootgebieders van de Duitse Orde ten gevolge gehad hebben, waarbij Ernst van Wulven het ambt van maarschalk opgedragen kreeg. In die positie gaf hij leiding aan de militaire tak van de orde. In oorlogstijd was ook de grootcommandeur onder zijn gezag gesteld.⁴⁶

Over andere broeders van de Duitse Orde omstreeks deze periode in het Heilige Land met 'Nederlandse' wortels is minder bekend. In 1273 was er een ridderbroeder *Florentius* actief. Volgens Militzer wijst deze naam op een Hollandse herkomst. Deze Floris zou dan ook dezelfde persoon kunnen zijn als *Florentius de Hollanda*, die van 1269 tot 1279 als *preceptor* van Sicilië optrad. De Siciliaanse balije was vanwege zijn ligging van groot logistiek belang voor de orde tijdens de kruistochten in het Middellandse Zeegebied.⁴⁷ In het necrologium van de balije Biesen wordt daarnaast *Egidius van den Venne* herdacht, met de opmerking dat hij 33 jaar in gevangenschap tussen heidenen doorbracht, vervolgens naar Utrecht ging en daar nog elf jaar leefde.⁴⁸ Hij was onmiskenbaar lid van het Utrechtse ministerialengeslacht *de Veno* ofwel Van der Vene, waarvan vooral in de tweede helft van de dertiende eeuw leden in de bronnen voorkomen. Hun stamslot, het huis Ten Vene, was aan

45 DOZA, inv.nr. 427c; Perlbach, 'Deutsch-Ordens Necrologe', 364; Koopstra, 'Weest ritter', 47-49; Mol, 'Vechten of verplegen?', 45; Morton, *The Teutonic Order in the Holy Land*, 203-206.

46 Morton, *The Teutonic Order in the Holy Land*, 155-157; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 119-122. Overigens kan Ernst van Wulven de Friese kruisvaarders hebben ontmoet, toen zij volgens de kroniek van het klooster Bloemhof in het najaar van 1270 in Akko aankwamen en daar na achterlating van geld op aanraden van de 'magistorum ac militum de domo sancti Iohannis et domus Teutonicorum' de terugreis aanvaardden: *Kroniek van Bloemhof*; Jansen en Janse ed., 436.

47 *Tabulae Ordinis Theutonicorum. Ex tabularii regii Berolinensis codice potissimum*, E. Strehlke ed. (Berlijn 1869) nr. 126; K. Toomaspoeg, 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile (1202-1291)', *Mélanges de l'Ecole Française en Rome, Moyen Age* 109 (1997) 443-461, aldaar 461; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 396, 403; Florens van Holland moet niet verward worden met Floris van Avesnes, wiens activiteiten in het Middellandse Zeegebied in de jaren 1280 ik verderop in dit hoofdstuk behandel. De genealogische afkomst van Florens komt in hoofdstuk 5 aan bod.

48 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 29v; Perlbach, 'Deutsch-Ordens Necrologe', 366.

de Veensloot bij Werkhoven gelegen.⁴⁹ De heidenen in kwestie waren waarschijnlijk moslims, aangezien het necrologium enkel Utrechtse broeders vermeldt uit de tijd waarin zij voornamelijk in het Heilige Land actief waren en omdat, zoals Mol opmerkt, het langdurig vasthouden van gevangenen ongebruikelijk was bij onchristelijke groepen in het Oostzeegebied.⁵⁰ Ten slotte is er in het necrologium sprake van een zekere *Winkinnus quondam dominus de Dytheren*, die op 29 juni van een onbekend jaar in Akko overleed en een gelijknamige zoon achterliet.⁵¹ Met *Dytheren* zal Dieren zijn bedoeld, waar sinds de schenkingen van Adolf van Berg en Sweder van Dingden in respectievelijk 1218 en 1219 een commanderij van de Duitse Orde was gevestigd. Deze voorbeelden tonen aan dat er gedurende de dertiende eeuw broeders vanuit de vestigingen van de Duitse Orde in de Nederlanden naar het Middellandse Zeegebied werden uitgezonden. Vooral in de jaren 1260 en 1270 maakten enkelen van hen daar carrière binnen de orde.

Al met al blijkt dat de reeks goederenschenken die de sterkste expansieve periode uit de geschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht bewerkstelligde, direct verband hield met de betrokkenheid van de broeders bij de kruistocht van koning Lodewijk IX van Frankrijk. Verschillende Utrechtse geestelijken maakten de overstap vanuit hun instelling naar het Duitse Huis. Ridder en edellieden wisten de toegang tot het convent eveneens te vinden. Alle nieuwe broeders maakten de gebruikelijke intredescheking. Sommigen van hen legden de drie kloostergeloften af na eerder het kruis opgenomen te hebben. Deze kruistochtactiviteiten van het Duitse Huis kunnen zijn aangejaagd door de aanwezigheid van broeders uit het Utrechtse circuit van de Duitse Orde in vestigingen van de orde in het Middellandse Zeegebied.

MISLUKTE KRUISTOCHTPLANNEN

Reeds enkele jaren nadat de kruisvaarders waren teruggekeerd kondigde paus Gregorius X op 18 mei 1274 tijdens het tweede concilie van Lyon een volgende algehele kruistocht aan. Hij had toen de vorige expeditie nog vers in het geheugen staan, want in de functie van aartsdiaken van Luik bevond hij zich als kruisvaarder in Akko toen hij in 1271 tot paus werd gekozen. Zijn voorbereiding voor de volgende expeditie kan samengevat kunnen worden als een poging om succesfactoren van eerdere kruistochten te herhalen om zo een samengebalde vuist te vormen die het Heilige Land moest vrijmaken voor de christenheid. Zo werd bij de voorbereiding samengewerkt met de Byzantijnse keizer Michaël VIII.⁵² Dit was een onmiskenbare verwijzing naar de eerste kruistocht, het archetype der kruistochten, die begon met een hulproep van de Byzantijnse keizer en eindigde met de verovering van Jeruzalem. Met het verleden als leermeester werkte Gregorius aan zijn grootste missie.

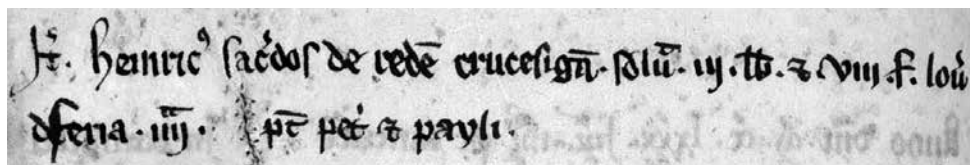
Gregorius X zette de gebruikelijke voorbereidende machinerie met vergrote precisie in gang: op 17 september 1274 verstuurde hij alle bisschoppen alsook de oversten van 32 franciscaanse en elf dominicaanse provincies de bul *Si mentes fidelium*, waarin hij hen

⁴⁹ Dekker, *Kromme Rijngebied*, 185; OSU, nrs. 1163, 1255, 1672, 1706, 1791, 1792, 1921, 2021, 2057, 2064, 2090.

⁵⁰ Mol, 'Vechten of verplegen?', 45.

⁵¹ DOZA, inv.nr. 427c, fol. 23v.

⁵² OSU, nr. 1877; Maier, *Preaching the crusades*, 93; P. Lock, *The Routledge companion to the crusades* (Londen 2006) 185.

Afb. 4.3 Fragment van de administratie van de geïnde kruistochttienden in 1274-1280, waarin staat dat de met het kruis getekende Henricus, priester van Rheden, zijn deel heeft betaald. Bron: Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland (toegang 3.01.01), inv.nr. 403.

opriep tot de prediking van het kruis. Verder stelde hij op grote schaal de kruistochttiende in werking. Die moest gedurende zes jaar worden opgebracht. Deze geldinzameling vond ook in Utrecht plaats. In het archief van de graven van Holland bevindt zich de administratie van de geïnde kruistochttienden op naam van Reiner van Orio, collector van de kruistochttienden in het bisdom Utrecht in de jaren 1274-1280. Hieruit blijkt dat de tienden minutieus op lokaal niveau en in zes jaarlijkse termijnen werden ingezameld. Een bijzondere betaler was de priester van Rheden, omdat bij zijn naam staat dat hij met het kruis getekend was.⁵³ De Duitse Orde staat niet in het register. Paus Gregorius had de orde van betaling uitgezonderd.⁵⁴

Al deze ambitie ten spijt, een schenkingsgolf aan de Duitse Orde in Utrecht bleef ditmaal uit. Weliswaar verwierf het Duitse Huis rond 1277 meerdere goederen, maar daarvan geschiedde alleen de schenking door Willem van Egmond in 1275 van goederen te Ophemert bij Tiel aan de Utrechtse commanderij expliciet in *subsidiu Terre Sancte*.⁵⁵ Dit bezit kwam nadien logischerwijs onder beheer te staan van de plaatselijke commanderij in Ophemert. Wellicht was een betrokkenheid van de Utrechtse broeders bij de kruistocht voor Willem van Egmond reden om hen als *destinataris* op te geven. De meest substantiële goederenschenking in deze periode die wél rechtstreeks ten goede kwam aan de Utrechtse broeders, gedaan door Bertold Rading in juni 1278, bevat geen verwijzing naar de kruistocht. Bertold beoogde er zijn zielenheil en dat van zijn voorouders mee te vermeerderen.⁵⁶ De vervolgschenking van zijn vrouw en twee zoons in 1284 had echter weer wel de steun aan het Heilige Land ten doel.⁵⁷ Uitgaand van enige samenhang tussen beide schenkingen, is het mogelijk dat Bertolds bekommernis om zijn zielenheil verband hield met zijn verwachte kruistochtdeelname. Op zoek naar een verband tussen de kruistocht en de goederenverwerving van het Duitse Huis in de jaren 1270 kom ik slechts deze kruimels op het spoor.

Dit scherpe contrast met de schenkingenreeks tijdens de vorige kruistocht is vanuit een kruistochtperspectief deels verklaarbaar. De voortijdige dood van Gregorius in januari 1276 maakte een einde aan de ambitieuze plannen ter bevrijding van het Heilig Graf. Zonder geestelijk leider en inspirator bloedde de organisatie dood. Die uitkomst stond

53 Nationaal Archief, Archief van de Graven van Holland (toegang 3.01.01), inv.nr. 403.

54 De Geer, *Archieven*, nr. 108.

55 OSU, nr. 1884.

56 OSU, nr. 1974.

57 OSU, nr. 2195.

echter niet van tevoren vast. Sommige kerkelijke functionarissen poogden de campagne met onverminderd enthousiasme voort te zetten. Zo ook Reiner van Orio. Op 24 september stelde hij het tarief van de kruistochttienden voor de vijf Utrechtse kapittels en de Paulusabdij vast op tweehonderd goede Utrechtse ponden per jaar.⁵⁸ Hieraan werd trouw gevolg gegeven. In de kerk van het predikherenklooster te Utrecht hoopte het geld afkomstig van de kruistochttienden zich op.

Elect Jan van Nassau verkeerde ondertussen in ernstige financiële problemen. In 1278 kon hij zich niet bedwingen en nam gewapenderhand het kruistochtgeld in beslag. Enkel een wanhopig kerkvorst kon in staat zijn nota bene een klooster te beroven van geld dat op last van de paus voor de bevrijding van de stad Gods was verzameld. De repercussies waren immers even voorspelbaar als hard en de imagoschade was onherstelbaar. De nieuwe paus Nicolaas III bracht de Keulse metropoliet op de hoogte van de gewelddadige overval en droeg hem op de Utrechtse elect tot teruggave van de tienden te dwingen en in geval van weigering voor de Apostolische Stoel te dagvaarden.⁵⁹ Zolang de elect niet betaalde, was hij geëxcommuniceerd.

De Hollandse graaf Floris V maakte behendig gebruik van de situatie, door zijn sterk verzwakte buurman het geld voor te schieten en daarvoor de bisschoppelijke inkomsten uit het Nedersticht als onderpand te nemen. Hierdoor kwam de registratie van de kruistochttienden in het grafelijk archief terecht. Reinier van Orio hief het banvonniss over Jan in 1280 op en in hetzelfde jaar, keurig op tijd aan het einde van de zesjarige looptijd, ontving de deken van het kapittel van Oudmunster kwitantie van de voltooide betaling van de kruistochttienden in het bisdom Utrecht.⁶⁰ In het licht van deze ontwikkelingen is het begrijpelijk dat er hoogstens enkele goederenoverdrachten aan het Duitse Huis tussen 1275 tot 1278 in relatie met de kruistochten zijn te brengen. De kruisvaartvoorbereidingen zijn in het bisdom Utrecht stukgelopen nog voordat er een stroom intredeschenkingen van *crucesignati* op gang had kunnen komen. De hoofdoorzaak van deze mislukte expeditie was van politieke aard. Deze casus komt daarom nog aan bod in het volgende hoofdstuk.

DE LAATSTE KRUISTOCHTEN NAAR HET HEILIGE LAND

Pogingen om de plannen voor een algehele kruistocht te revitaliseren regen zich vervolgens aaneen, maar geen van alle bereikte dat doel. Het is niet eenvoudig de schenkingen aan het Duitse Huis in de jaren 1280 en 1290 met een verwijzing naar het Heilige Land (zie tabel 4.1) aan deze veelvoud van kleine kruistochten te relateren. In 1288 voerde Jan van Grailly een legertje Franse kruisvaarders vanuit Akko aan. Hij werd bijgestaan door de daar aanwezige tempeliers en johannieters.⁶¹ Deze expeditie kan onmogelijk schenkingen aan het Duitse Huis te Utrecht hebben aangetrokken. De schenking van Aleid Rading en

⁵⁸ OSU, nr. 1911.

⁵⁹ OSU, nr. 1987: 'ad ecclesiam fratrum Predicatorum Traiectensium [...] stipatus armatis accessit et tandem post conceptum dolorem pariens iniquitatem, ipse obuius equitati loci prefati depositi consignatione nequiter violata decimam ipsam de loco ipso educere et secum asportare presumpsit postposita reverentia crucifixi.'

⁶⁰ OSU, nrs. 2006, 2029, 2043; F.W.N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum 1974) 61-62; Ketner, 'De elect Jan van Nassau'.

⁶¹ S. Runciman, *A history of the crusades III: The kingdom of Acre and the later crusades* (Cambridge 1951) 406.

haar zoons in 1284 was zoals gezegd mogelijk een voortvloeiende van de begunstiging door haar man Bertold ten tijde van de kruistochtvoorbereidingen in het voorgaande decennium, maar dat sluit een relatie met nieuwe kruistochtactiviteiten niet uit. De formule wijst immers op een kruistochtdeelname of bekostiging van een plaatsvervanger. Er was toen echter geen expeditie naar de Levant gaande en er stond er ook geen in de steigers, omdat de pauselijke aansturing gericht was op de kruistocht tegen koning Peter III van Aragón ter bestraffing van diens verovering van Sicilië. Op basis hiervan kan een verband met de schenkingen in de jaren tachtig ter ondersteuning van het Heilige Land echter niet worden afgeschreven, want de expeditie werd aan de man gebracht als een 'verdediging van het katholieke geloof en ook het Heilige Land'.⁶² Daarnaast had de Aragonese kruistocht een Hollandse component vanwege de deelname van Floris van Avesnes, de jongere broer van graaf Jan van Henegouwen.

Sinds Floris' verwerving van goederen in Holland en Zeeland via zijn moeder Aleid van Holland in 1268, werkte hij gedurig aan uitbreiding van zijn macht en bezit. Aanvankelijk liet graaf Floris V zijn gelijknamige neef het bewind over Zeeland voeren, maar toen de familie Avesnes ook in Holland de invloedssfeer uitbouwde, ontstond er in 1277 een breuk tussen beiden die ondanks een verzoening in 1281 niet geheel meer te lijmen bleek. Floris van Avesnes week uit naar het koninkrijk Napels om koning Karel II van Anjou bij te staan in de Aragonese kruistocht.⁶³ In het voorjaar van 1286 – dat moet kort voor vertrek zijn geweest – stelde hij een testament op waarin hij onder meer de Utrechtse minderbroeders en predikheren goederen naliet.⁶⁴ Dit waren niet toevallig de twee bedelorden die in Europa het kruis predikten. Mogelijk was hij de predikheren deze dank verschuldigd, omdat paus Martinus IV de kruistochtgeldende die zijn voorganger Gregorius X had ingesteld, waaronder dus naar alle waarschijnlijkheid de beruchte Utrechtse kruistochtienden, aan de Aragonese kruistocht toewees.⁶⁵ Floris kan er zodoende de vruchten van hebben geplukt. De aanhoudende betrokkenheid van de dominicanen bij de kruistochten blijkt overigens uit de opdracht die de paus in februari 1286 gaf aan de Utrechtse domproost om het huis van de broeders van Sint Marie in Zierikzee aan de predikheren te verkopen ten bate van het Heilige Land.⁶⁶ Kortom: indien Floris van Avesnes zijn reis niet uit eigen middelen bekostigde, dan waren er fondsen beschikbaar waaruit hij kon putten.

Floris kan niet lang gestreden hebben op Sicilië, want in juni 1287 zette hij voet aan wal in Akko om samen met Alice van Blois een legertje kruisvaarders aan te voeren.⁶⁷ Hij moet

62 Riley-Smith, *What were the crusades?*, 22.

63 Janse, *Ridderschap in Holland*, 118; Cordfunke, 'Familierelaties en dynastieke belangen', 31-33; J.F. van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre of "De kunst der liefde". Over boeken, bisschoppen en Henegouwse ambities', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., 1299: *één graaf, drie graafschappen. De vereniging van Holland, Zeeland en Henegouwen* (Hilversum 2000) 47-72, aldaar, 54-55.

64 OSU, nr. 2260; Janet van der Meulen toont aan dat het testament niet eerder dan in het voorjaar van 1286 kan zijn opgesteld: Van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre', 55 n.23.

65 J. Richard, *The crusades, c. 1071-c. 1291* (2^e druk; Cambridge 2001) 459.

66 OSU, nr. 2263.

67 Riley-Smith, *The crusades: A history*, 240. Hier wordt Floris van Avesnes ten onrechte als graaf van Holland betiteld en (dus) met Floris V verward. Deze claim heeft Frits van Oostrom ertoe aangezet niet uit te sluiten dat Floris V aan de kruistocht heeft deelgenomen, maar hij acht het waarschijnlijker dat het een 'canard' betreft, hetgeen bevestigd kan worden: F. van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam 1996) 372.

enige successen hebben geboekt bij zijn expedities, want Karel II van Anjou benoemde hem tot opperbevelhebber van Sicilië. In die hoedanigheid kan hij een rol hebben gespeeld bij de pogingen van Karel om het eiland te heroveren op Aragón. Die betrokkenheid kan echter niet hebben voortgeduurd tot de Vrede van Caltabellotta in 1302, waarbij Sicilië formeel aan Aragón werd toegewezen. Floris huwde namelijk in 1289 Isabella, dochter Willem van Villehardouin, die in 1278 als vorst van Achaea was overleden. Hierdoor nam Floris het bewind in Achaea over. Zijn bestuur wordt in de historiografie in navolging van contemporaine bronnen als wijs en daadkrachtig gekarakteriseerd.⁶⁸ Zo wist hij zijn landsheerlijke aspiraties die in Zeeland waren stukgelopen, op de Peloponnesos alsnog met verve waar te maken.

Zowel op de Peloponnesos als op Sicilië bevonden zich rijkelijk bedeelde commanderijen van de Duitse Orde, die vanwege hun ligging langs aanvoerroutes naar het Heilige Land van groot belang voor de orde waren. In deze kruistochttijden stond Floris ongetwijfeld met de orde in contact. Zijn schoonvader was een begunstiger van de Duitse Orde en het *Château Neuf* bij Kalamata dat Floris liet bouwen, kwam na zijn dood in handen van de broeders.⁶⁹ In de destijds gecombineerde commanderij Sicilië-Calabrië stond tussen 1281 en ten vroegste 1283 Nicolaas van Twente als *generalis praeceptor* aan het roer. Zijn opvolger Hendrik van Metz van Lotharingen was *vicepraeceptor* tot 1291, in welk jaar hij opsteeg tot *generalis praeceptor*. De Twentse Nicolaas kan derhalve nog in functie zijn geweest tijdens Floris' aanwezigheid.

Via deze weg komt een connectie met de Utrechtse circuit van de Duitse Orde in beeld. De commanderij van Ootmarsum, waar Nicolaas naar alle waarschijnlijkheid uit afkomstig was, behoorde destijds tot dat circuit. Hetzelfde geldt voor de herkomst van een aantal van Nicolaas' voorgangers. Ik stelde reeds dat van 1269 tot 1279 *Florentius de Hollanda* de Siciliaanse commandeur was. Hij verving de Limburgse Dirk van Papenhoven, die in 1265-1267 commandeur van Sicilië was en in 1271 commandeur van Biesen werd. In de jaren 1248-1261 had ene *Todinus de Mitilburg* de leiding, in wiens naam de stad Middelburg herkend kan worden. Militzer suggereert dat ook een volgende commandeur, *Johannes Walchorn* (1262-1264), van Walcheren kwam.⁷⁰ Zo werd de commanderij Sicilië vanaf 1248, mogelijk niet toevallig het jaar waarin rooms-koning Willem II van Holland de Duitse Orde onder zijn bescherming stelde en keizer Frederik II dientengevolge het Siciliaans ordebezit probeerde te confisqueren, tot in de jaren 1280 hoofdzakelijk bestuurd door broeders die uit de Nederlanden afkomstig waren. In samenhang met de aanwezigheid van broeders uit de Utrechtse kring van commanderijen in het Heilige Land in de tweede helft van de dertiende eeuw, wordt duidelijk waarom het Duitse Huis van Utrecht in de jaren 1280 schenkingen ter ondersteuning van het Heilige Land aantrok.

68 Tevens werd hij bevelhebber van Corfu: Van der Meulen, 'Avesnes en Dampierre', 55; *The Old French Chronicle of Morea. An Account of Frankish Greece after the fourth crusade*, A. van Arsdall en H. Moody ed. (Farnham en Burlington 2015); J. Longnon, *L'empire latin de Constantinople et la principauté de Morée* (Parijs 1949) 74-75; J. Longnon, 'The Frankish states in Greece, 1204-1311', in: R.L. Wolff, H.W. Hazard en K.M. Setton ed., *A history of the crusades II: The later crusades, 1189-1311* (Philadelphia 1962) 235-276, aldaar 262-265.

69 Mol, 'Vechten of verplegen?', 35; K. Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer* (Bonn 1967) 72.

70 Toomaspoeg, 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile', 456-457, 460-461; Idem, 'L'Ordine Teutonico in Puglia e in Sicilia', in: H. Houben ed., *L'Ordine Teutonico nel Mediterraneo* (Galatina 2004) 133-160; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 176, 403; Mol, 'Vechten of verplegen?', 44-45.

Het was deze aanwezigheid in het Middellandse Zeegebied waarnaar de Utrechtse elect Jan van Nassau in 1286 mogelijk verwees toen hij de verdediging van het Heilige Land en de werken van de orde overzee opgaf als reden voor de overdracht van het patronaatsrecht van de kerk van Doesburg aan het Duitse Huis van Utrecht. Dit was niet het enige motief, want hij roemde tevens de werken van de orde in Pruisen en Lijfland. Bovendien verwierf het Duitse Huis dit patronaatsrecht ter compensatie van het verbod dat het klooster Bethlehem kreeg opgelegd om zich bij de Utrechtse kring van de Duitse Orde aan te sluiten. Deze zaken komen in hoofdstuk 5 aan bod.⁷¹

De intredeschening van Jan en Lisa Leder (in het voorgaande als mogelijk Van der Leede aangeduid) in 1287 *ad Terre Sancte subsidium* is de laatste donatie die bedoeld kan zijn om een kruistochtdeelname in het Heilige Land te bekostigen. Dit vermoeden wordt gesterkt door de aanwezigheid van de prior van de predikheren en de gardiaan der minderbroeders als getuigen.⁷² Of Jan daadwerkelijk is uitgezonden is een tweede vraag. Hij komt niet in bronnen voor, totdat er op 1 oktober 1300 sprake was van 'wilendaghes [eertijds] broder Jhans Lederen, onses broders'.⁷³ Zijn naam zou in het necrologium mogen worden verwacht, maar daarin wordt hij niet gevonden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat Jan richting het Heilige Land is vertrokken en nooit is teruggekeerd. Hij zou bijvoorbeeld deel uitgemaakt kunnen hebben van het legertje kruisvaarders dat zich bij hoogmeester Burchard van Schwanden aansloot toen die langs commanderijen van de Duitse Orde in het Duitse Rijk reisde om troepen te rekruteren voor de strijd tegen de Saracenen en met hen in 1290 vanuit Italië richting Akko in zee stak. Akko, het laatste bolwerk van de kruisvaarders waar destijds de hoofdzetels van de grote drie geestelijke ridderorden gevestigd waren, viel in mei 1291. Volgens de vele verslagen die van deze laatste strijd in het Heilige Land zijn overgeleverd, verdedigden de ridders van de Duitse Orde zich krانig, maar veruit de meesten van hen vonden er de dood en de overlevenden vluchtten weg over zee.⁷⁴

De val van Akko betekende achteraf gezien het definitieve einde van de kruisvaardersstaten in het Heilige Land, maar zo werd het destijds niet ervaren. Het was vooral een *wake up call* voor iedereen in Europa die de herovering van Jeruzalem wilde steunen. Met dat doel bouwden de tempeliers en de johannieters hun nieuwe hoofdkwartier op Cyprus. Het eiland kon goed als toekomstige springplank naar het Heilige Land worden gebruikt. De Duitse Orde had daar eveneens bezittingen, maar vestigde zich in Venetië. De keuze voor de stad van waaruit veel kruisvaarders richting het Heilige Land inscheepten, laat zien dat de voorstanders binnen de Duitse Orde van een aanhoudende focus op de verwachte terugkeer naar de Levant sterker stonden dan degenen die aandrongen op een verhuizing naar Pruisen. De 'Pruisische partij', waar hoogmeester Koenraad van Feuchtwangen deel van uitmaakte, kreeg in 1309 alsnog de zin door de opwaardering van de Marienburg aan

71 OSU, nr. 2282.

72 OSU, nr. 2306.

73 De Geer, *Archieven*, nr. 288. Ordebroeder Jan van der Leede dient, in lijn met zijn genealogische positionering in paragraaf 4.3, niet te worden verward met heer Jan II van der Leede, die bijvoorbeeld in 1288 (OSU, nr. 2333) voorkomt als borsg voor Herman van Woerden.

74 Miltzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 45-46; Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 142-143.

de rivier Nogat, een zijtak van de Weichsel (Wisła), tot hoofdhuis. Met het uitblijven van een nieuwe kruistocht daalden de inspanningen van de Duitse Orde voor de vestigingen in het Middellandse Zeegebied en verloren deze sterk aan betekenis.⁷⁵

De schenkingen aan het Duitse Huis van Utrecht volgden deze trend. Olent, de moeder van Jan van Noordwijk, stelde in 1292 of 1293 (afhankelijk van de datumstijl) een fonds beschikbaar voor een schildknaap die haar kruis moest voeren bij de volgende 'ghemene vaart' ofwel kruistocht. Hiertoe wees zij inkomsten uit land toe, die door de commandeurs van de Duitse Orde in Utrecht en Leiden moesten worden beheerd.⁷⁶ Zoals ik reeds vaststelde, was de Duitse Orde in de jaren 1290 een partij die dergelijk kruisland in Holland en Zeeland beheerde, maar namen de johannieters die rol in het begin van de veertiende eeuw over. Zij bleven immers wel in het Middellandse Zeegebied actief en maakten daar in 1306 faam met de verovering van Rhodos. Paus Clemens verklaarde hun strijd in 1310 tot kruistocht.⁷⁷ Dientengevolge meldde zich in dat jaar ook in Utrecht weer de pauselijke collector van de kruistochttienden voor het Heilige Land.⁷⁸ Het Duitse Huis liet toen vidimussen opstellen van de ontheffing van betaling van deze tienden, die hen door paus Gregorius X was verleend.⁷⁹ Logischerwijs trok deze johannierkruistocht geen intredeschenkingen van ridders met kruistochtplannen voor het Duitse Huis aan. De opleving van het aantal kleine schenkingen door Utrechtse burgers aan het Duitse Huis in de jaren 1310 kan evenwel zijn voortgekomen uit een verwachting dat De Duitse Orde de activiteiten in het Middellandse Zeegebied zou herpakken. Er bestond immers nog een partij binnen de orde die deze lijn aanhing. Het Duitse Huis te Utrecht kan vanwege de sterke focus op de strijd in het Heilige Land in de dertiende eeuw tot die partij gerekend worden. Die band uitte zich nog in 1339, toen de visiteurs van de hoogmeester vanuit verschillende commanderijen in Utrecht bijeenkwamen om het verslag van hun bezoek aan de ordebroeders in Apulië, Sicilië en Griekenland op schrift te stellen.⁸⁰

Nog tweemaal verkreeg het Duitse Huis een donatie die direct verband hield met het Heilige Land. Gijsbert Hondertmarc schonk in 1321 land te Maasland aan de Utrechtse broeders in *subsidium Sancte Terre*.⁸¹ In dat jaar lanceerde de paus een kruistocht tegen zijn Ghibellijnse tegenstanders in Italië.⁸² Dat Gijsbert voor deze expeditie het kruis opnam is zeer onwaarschijnlijk. Omdat hij de herdenking van de wijlen Utrechtse commandeur Dirk van Holland als tweede motief opgaf, lijkt zijn verwijzing naar het Heilige Land veeleer een herinnering aan de (kruistocht)activiteiten die de Utrechtse broeders onder aanvoering van deze commandeur verrichtten in het Middellandse Zeegebied. Mogelijk anticepeerde Gijsbert op een door hem gehoopte terugkeer naar die tijd.

75 Forstreuter, *Der Deutsche Orden am Mittelmeer*, 193; Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 143; U. Arnold, 'Der Deutsche Orden und Venedig', in: E. Coli, M. de Marco en F. Tommasi ed., *Militia sacra. Gli ordini militari tra Europa e Terra-santa* (Perugia 1994) 145-165; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 147-165; Idem, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 137-140.
76 OSU, nr. 2510.

77 A. Luttrell, 'The Military Orders, 1312-1798', in: J. Riley-Smith ed., *The Oxford history of the crusades* (3^e druk, Oxford 2002) 323-362, aldaar 324; S. Menache, *Clement V* (2^e druk; Cambridge 2002) 245.

78 HUA, Kapittel van Oudmunster (toegang 223), inv.nr. 2585.

79 ARDOU, inv.nr. 81-2.

80 M. Biskup en I. Janosz-Biskupowa ed., *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter I: 1236-1449* (Marburg 2002) nr. 13.

81 ARDOU, inv.nr. 1319.

82 N.J. Housley, *The Italian crusades* (Oxford 1982) 26-28; Riley-Smith, *What were the crusades?*, 97.

De laatste donatie in dit genre kwam in maart 1332, uitgaande van de paasstijl, van Natalie, dochter van vrouwe Massen en woonachtig te Rugge bij Brielle. Deze bestond uit zestien nieuwe Hollandse ponden en een kruis dat zij zelf had gemaakt voor haar kleinzoon Jacob voor zijn reis 'over zee', een gebruikelijke aanduiding voor het Heilige Land. Mocht hij kinderloos overlijden, dan zou het geld naar de heren van het Duitse Huis te Utrecht gaan.⁸³ Of het zover kwam valt niet te traceren. De schenking van Natalie is een uitzondering die bevestigt dat het Duitse Huis niet langer een geschikte *destinataris* voor donaties ten bate van het Heilige Land was. Vanaf 1331 werden onder meer in Venetië plannen gesmeed om de strijd tegen de Turken tot kruistocht om te vormen. Dit leidde tot de vorming van een anti-Turkse liga die in 1332-1334 de tegenstander op zee bevocht. In het kader daarvan nam in 1333 een aantal Europese vorsten, onder wie de Franse koning Filips VI, het kruis op. De johannieters hadden een centrale positie in deze kruistocht. De ridders van de Duitse Orde bleven afzijdig.⁸⁴ Hun strijdgebied was definitief in Pruisen en Lijfland komen te liggen.

4.3 PRUISENREIZEN

HET DUITSE HUIS TE UTRECHT EN PRUISENREIZIGERS VOOR 1291

Sinds paus Eugenius III de strijd tegen de Slaven in 1147 gelijkschakelde aan de kruistochten in het Heilige Land, vonden er veel kruisvaartexpedities naar de noordoostelijke grensgebieden van de christenheid plaats. Voor de deelnemers lag een verstrekkende aflaat in het verschiet. In 1245 gaf Innocentius IV de Duitse Orde als reactie op een opstand van de Pruisische bevolking toestemming om kruisvaarders voor de strijd in Pruisen te werven buiten de pauselijk gesanctioneerde kruistochtcampagnes om. In 1260 slaagde de orde erin, eveneens met hulp van kruisvaarders, een tweede opstand van de Pruisen na zware verliezen neer te slaan. Geleidelijk breidden de broeders hun territorium uit, totdat in 1283 alle niet-christelijke gebieden in Pruisen waren veroverd. Dat betekent uiteraard niet dat de bevolking definitief was gekerstend. De orde kon hierdoor een blijvende aanwezigheid in Pruisen legitimeren. Daarbuiten bleven de heidense Litouwers gedurig een bedreiging vormen.

Na de verplaatsing van de hoofdzetel naar de Marienburg kwam het zwaartepunt van de activiteiten van de Duitse Orde definitief op de strijdtonelen in het Oostzeegebied te liggen.⁸⁵ De kruisvaarten onder leiding van de orde richting Pruisen en Lijfland kregen langzamerhand een regelmatig karakter. Vanaf omstreeks 1320 tot circa 1420 waren de zogenoemde Pruisenreizen, die eveneens naar Lijfland voerden, een begrip in Europa. Ze vonden jaarlijks in de winter en/of in de zomer plaats. In het drassige en dichtbeboste

83 De Geer, *Archieven*, nr. 309. Voor Natalie zegelde Huibrecht, parochiepriester te Rugge, 'daer deze voornoemde vrouwe woonde'. Gezien deze herkomst zou haar familienaam mogelijk als 'Maas' gelezen moeten worden.

84 K.M. Setton, *The papacy and the Levant (1204-1517)* I: *The thirteenth and fourteenth centuries* (Philadelphia 1976) 177-194; N.J. Housley, *The later crusades, 1274-1580: From Lyons to Alcazar* (Oxford 1992) 36.

85 Maier, *Preaching the crusades*, 77-79; I. Fönnberg-Schmidt, *The popes and the Baltic crusades, 1147-1254* (Leiden en Boston 2007) 25-27; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 67-82; Sarnowsky, *Der Deutsche Orden*, 39-48.

gebied waren in de lente en herfst geen groots opgezette legertochten met paarden mogelijk. De expedities waren met veel ceremoniële rituelen omkleed, waaronder een verblijf op de Marienburg. Voor de adel viel hier niet enkel een kruistochtaflaat, maar ook veel riddereer te behalen. Een Europees edelman behoorde tijdens zijn leven eigenlijk minstens één keer op Pruisenreis te zijn geweest. Ook Nederlandse edellieden waren er lange tijd vol van.⁸⁶ Aangezien de kruistochten naar het Heilige Land schenkingen aan het Duitse Huis van Utrecht teweegbrachten, is het de vraag in hoeverre de kruistochten naar het Oostzeegebied en vervolgens de Pruisenreizen hetzelfde effect hadden.

Deze vraag kan deels ontkennend worden beantwoord. Ten eerste zijn er in het archief van de balije Utrecht niet meer dan enkele bronnen uit de dertiende en veertiende eeuw overgeleverd waarin Pruisen of Lijfland überhaupt voorkomt. De documenten waarin deze gebieden wél worden genoemd, handelen bovendien ook over het Heilige Land. Er is één ogenschijnlijke uitzondering: een oorkonde van paus Innocentius IV uit 1249 die handelt over het geld van 'crucesignati Alamanie in subsidium Pruscie et Livonie'. Hoewel de oorkonde is gericht aan de aartsbisschop van Magdeburg, merken de samenstellers van het *Preußisches Urkundenbuch* op: 'Das Original bewahrte die Ballei Utrecht.'⁸⁷ In het archief van het Duitse Huis is dit document na nauwkeurig speurwerk echter niet gevonden, ook niet in het privilegeboek uit 1434 waarin afschriften van de pauselijke privileges in het archief van het Duitse Huis ten behoeve van de Duitse Orde staan. De opmerking in het oorkondenboek is daarom hoogstwaarschijnlijk een vergissing.⁸⁸ Ten tweede komen expliciete verwijzingen naar de strijd in Pruisen en Lijfland bij schenkingen aan het Duitse Huis, met uitzondering van de overdracht van de kerk van Doesburg in 1286, niet voor. Ten derde bestaat er, in tegenstelling tot de kroniekverhalen over de kruistochten naar het Middellandse Zeegebied, geen beschrijvende bron over 'Nederlandse' Pruisenreizigers in de tweede helft van de dertiende en vroege veertiende eeuw. Mol wijt dit aan een gebrek aan Utrechtse verhalende bronnen.⁸⁹ Helemaal verstoken van narratieve bronnen zijn we echter niet: Johannes de Beke en Willem Procurator schreven uitvoerig over Utrecht. Zij hebben echter met de bekende schrijvers Menko, Stoke en Maerlant gemeen dat ze wel over de kruistochten naar het Heilige Land schreven, maar niet over de reizen naar Pruisen in de genoemde periode. Ten slotte zijn er geen namen bekend van broeders uit de Utrechtse kring van ordevestigingen die carrière maakten in de Oostzeegebieden. Pas gedurende de veertiende eeuw kwam daar vooral in de Lijflandse ordetak verandering in.

Desalniettemin reisden er in de dertiende eeuw wel degelijk mensen vanuit de Nederlanden naar Pruisen af. Om te beginnen waren er de honderd Drentse krijgsglieden (*bellatores* volgens de *Quedam narracio*) die in de jaren 1230 ter boetedoening voor hun rebellie tegen de bisschop een jaar lang naar Lijfland verbannen werden.⁹⁰ Een aantal van hen zou

⁸⁶ W. Paravicini, 'Die Preußenreisen des europäischen Adels', *Historische Zeitschrift* 232 (1981) 25-38; Idem, *Die Preußenreisen des Europäischen Adels* I, 22-29, 55-72.

⁸⁷ *Preußisches Urkundenbuch*, I.I: Politische Abteilung: Die Bildung des Ordensstaats, R. Philippi en C.P. Wölky ed. (Königsberg 1882) nr. 230.

⁸⁸ ARDOU, inv.nr. 118; Met dank aan Henk Hovenkamp van Het Utrechts Archief voor zijn hulp bij deze zoektocht.

⁸⁹ Deze nuancering wordt reeds door Mol gemaakt: Mol, 'Vechten of verplegen?', 44.

⁹⁰ *Quedam narracio*, 62-63; Johannes de Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, H. Bruch ed. (Den Haag 1982) LXIV, r. 49-50.

in dienst kunnen zijn gekomen van de Duitse Orde, maar ook van de Orde van de Zwaardbroeders die in 1237 in de Duitse Orde werd geïncorporeerd. In hoofdstuk 1 is reeds aan bod gekomen hoe door de Slag bij Ane in 1227 en de daaropvolgende kruistochtexpeditie naar Drenthe, bestaande plannen om een commanderij van de Duitse Orde in Utrecht op te richten weer tot leven werden geroepen.

Het waren niet enkel opstandelingen uit Drenthe *cum suis* die in deze tijd naar het oosten vertrokken. In oktober 1232 schonk hertog Wartislaw III van Pommeren op verzoek van zijn 'dilectus amicus Wolterus comes de Goia' leengoed bij Mecklenburg aan de cisterciënzer abdij van Doberan. Vermast identificeert deze Wouter als de graaf van Opgooi en de vader van Gijsbrecht van Goy, die ik reeds als begunstiger en commandeur van het Duitse Huis heb besproken. Het is dus begrijpelijk dat Vermast Wouters verblijf in Pommeren in verband met de Duitse Orde brengt. Die mogelijkheid valt tevens kracht bij te zetten door een relatie te zien met de kruistochtprediking die in 1230 en 1232 in Noord-Duitse bisdommen, waaronder in Pommeren, plaatsvond vanwege de verovering van het Kulmerland door de Duitse Orde. Wouter kan tijdens zijn reis richting Pruisen met de Pommerse hertog in contact zijn gekomen.

Er is een ander, zij het minder waarschijnlijk, scenario mogelijk. Wouter zou deel uitgemaakt kunnen hebben van de zogeheten *Ostsiedlung*. Onder Wartislaw III vestigden zich veel Duitsers in Pommeren. Dat gebeurde onder andere door ontginningen waarbij geestelijke instellingen betrokken waren, zoals blijkt uit het goed onderzochte cisterciënzerklooster Dargun. Ook vanuit de Nederlandse gebieden vertrokken ontginners en ondernemende agrariërs. Wouter is niet de eerste die zijn ontginningskennis uit de Lage Landen in het noordoosten van Duitsland kan hebben ingezet.⁹¹ Als deze in Utrecht op een zijspoor geraakte graaf inderdaad op deze manier zijn heil in Pommeren heeft gezocht, dan was de Duitse Orde niet in beeld. Verwacht zou dan echter mogen worden dat hij zich zou hebben laten voorstaan op zijn nieuwverworven bezit, maar daarvan was geen sprake. Hij werd immers nog steeds graaf van Opgooi genoemd. Het is aannemelijker dat graaf Wouter aan een militaire expeditie deelnam. De intredeschening van Gijsbrecht van Goy tussen 1266 en 1269 zou dan een vervolg op zijn vaders activiteiten voor de Duitse Orde geweest kunnen zijn.

In de jaren 1260, toen de Duitse Orde in een hevige strijd met Pruisische opstandelingen verwickeld raakte, komt er opnieuw een 'cluster' Pruisenreizigers in de bronnen voor. Petrus van Dusburg noemt in zijn *Chronicon terrae Prussiae* ene Stenckel van Bentheim als heldhaftige deelnemer aan de Slag bij Pokarwis in 1261.⁹² Gezien de familienaam is

91 Vermast, 'De heeren van Goye', 259-313, 330-410, 419-435; Miltzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 65; M. North, *Geschichte Mecklenburg-Vorpommerns* (München 2008) 22-24; H. Reimann, 'Die historische Bedeutung des Zisterzienserklosters Dargun für die mittelalterliche Entwicklung eines mecklenburgisch-pommerschen Grenzgebietes', in: W. Schich ed., *Zisterziensische Wirtschaft und Kulturwirtschaft* (Berlijn 1998) 48-63; E. Bünz, 'Die Rolle der niederländer in der Ostsiedlung', in: idem ed., *Ostsiedlung und Landesausbau in Sachsen. Die Kührer Urkunde von 1154 und ihr historisches Umfeld* (Leipzig 2008) 95-142; M. Hardt, *Formen und Wegen der hochmittelalterlichen Siedlungsgründung*, in: E. Bünz ed., *Ostsiedlung und Landesausbau*, 143-160, aldaar 149.

92 Petri de Dusburg, *Chronica Terre Prussie*, K. Scholz en D. Wojtecki ed. (Darmstadt 1984) 212-213, 218-219; Mol, 'Vechten of verplegen?'; 44; Voigt maakt er 'Stenzel von Bentheim' van: J. Voigt, *Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens III: Die Zeit vom Frieden 1249 bis zur Unterwerfung der Preussen 1283* (Königsberg 1828) 205. In enkele moderne publicaties wordt er 'Schenkel von Bentheim' van gemaakt, bijvoorbeeld in: H. Wenzel,

een nauwe verwantschap met Otto van Bentheim, die in het Duitse Huis trad, zeer aanmerkelijk. Een jaar later droeg de Utrechtse bisschop als leenheer goederen in Twente aan de Utrechtse commandeur en broeders over, die zij geschonken hadden gekregen van de bisschoppelijke leenmannen ridder Frederik van Arreth en de Oldenzaalse burger Liffard Pape. Een schenkingsakte is niet overgeleverd en de bisschoppelijke bevestiging is enkel bekend dankzij een afschrift uit de veertiende of vijftiende eeuw dat via het archief van Koningsbergen in het Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz terecht is gekomen.⁹³ Iemand moet het document met een reden naar Pruisen hebben meegenomen. Frederik was in 1273 broeder van het Duitse Huis in Ootmarsum.⁹⁴ Mogelijk hielden zijn schenking en intrede verband met een belofte om het kruis naar Pruisen te dragen. Hij zou bijvoorbeeld deel kunnen hebben uitgemaakt van de groep kruisvaarders die volgens Dusburg in 1262 onder leiding van de graven van Gulik en Mark in Pruisen aankwam.⁹⁵

Omstreeks deze tijd ging ook Edmund van Werth naar de ordegebieden. Deze uit de omgeving van Koblenz afkomstige priester werd in 1263 tot bisschop van Koerland (in het Balticum) gewijd. Zijn bisdom moest toen nog grotendeels door de Duitse Orde veroverd worden. Ten gevolge hiervan trok hij bij gebrek aan werk in 1265 of kort nadien als wijkbisschop naar de noordwesthoek van het Duitse Rijk. Udo Arnold wijst er terecht op, dat Edmunds verblijfplaats telkens in de buurt van een commanderij van de Duitse Orde in de *Partes Inferiores* lag. Vermoedelijk kon hij daar als broeder overnachten. Zo verkeerde hij in 1268-1271 in de omgeving van de Friese ordehuizen. Daarna verbleef hij enige tijd in Westfalen. In 1275 was hij in de buurt van Ootmarsum. Vervolgens kwam zijn actieradius langere tijd zuidelijker te liggen, rond de ordevestiging in Koblenz waar hij vermoedelijk aanvankelijk als priesterbroeder was ingetreden, en vooral rond Luik, waar commanderijen lagen die tot de kring van Biesen behoorden. Na een tweede reis naar zijn Lijflandse bisdom overleed hij op 14 december 1292 en werd hij begraven in de kerk van het Duitse Huis te Biesen.⁹⁶

Het valt op dat veel van de bovenstaande Pruisenreizigers afkomstig waren uit de oostelijke randgebieden van het bisdom Utrecht en uit het daaraan grenzende Westfalen en Nederrijnland. Via Ootmarsum en misschien ook via de Friese commanderijen, brachten ze de Utrechtse kring van ordehuizen zijdelings in contact met de strijd in het Oostzeegebied. Een directe betrokkenheid van het Duitse Huis van Utrecht bij de strijd in Pruisen of Lijfland is niet aanwijsbaar.

Hierdoor komen de lovende woorden van elect Jan van Nassau in 1286 over de werken van de Duitse Orde in zowel het Heilige Land alsook in Lijfland, Pruisen 'et aliis mundi partibus' bij zijn overdracht van het patronaatsrecht van de kerk van Doesburg aan het

Höfische Geschichte. Literarische Tradition und Gegenwartsdeutung in den volkssprachigen Chroniken des hohen und späten Mittelalters (Frankfurt am Main 1980) 45.

⁹³ OSU, nr. 1565; E. Joachim en W. Hubatsch ed., *Regesta historico-diplomatica. Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198-1525* Pars I, vol. I, dl. I (Göttingen 1948) nr. 32; Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, XX. HA, OBA: Ordensbriefarchiv 1198-1525, inv.nr. 00032. Aan de keerzijde van het document staat: 'Handfest uber das huss Valderin anno 1272'.

⁹⁴ OSU, nr. 1841.

⁹⁵ Mol, 'Vechten of verplegen?', 44.

⁹⁶ U. Arnold, 'Edmund von Werth, priester van de Duitse Orde en bisschop van Koerland', in: J. Mertens ed., *Leden van de Duitse Orde in de balijs Biesen* (Bilzen 1994) 189-213; *Kroniek van Bloemhof*, Jansen en Janse ed., 419.

Duitse Huis van Utrecht, nogal uit de lucht vallen. De formulering is dermate algemeen dat de indruk ontstaat dat er geen specifieke activiteiten in Pruisen of Lijfland aan de goederenoverdracht ten grondslag lagen. De directe aanleiding van de transactie was dan ook een scheidsrechterlijke uitspraak waarbij het patronaatsrecht aan het Duitse Huis werd toegewezen. Anderzijds mag verondersteld worden dat de verwijzing niet zonder reden werd gemaakt. Het meest waarschijnlijk is dat de elect verwees naar de werken van de Duitse Orde in het algemeen. Zo kon hij de compensatie onderbouwen voor het tegengaan van de aansluiting van het klooster Bethlehem te Doetinchem, dat het patronaatsrecht van Doesburg sinds 1228 bezat. In het volgende hoofdstuk komt de regionale politieke context van deze schenking aan bod.

HET DUITSE HUIS TE UTRECHT EN PRUISENREIZIGERS NA 1291

Laat in de dertiende eeuw verschenen Hollanders alsnog op het Pruisische toneel. In 1297 verleende Meinhard van Querfurt, landmeester van de Duitse Orde in Pruisen, stadsrechten aan de 'civitas in territorio Pazlok iure Colmensi, qua secundum primos locatores, qui de Hollandia venerant, Hollant appellavimus'.⁹⁷ Deze zin is niet eenduidig over het jaar waarin de groep Hollanders naar Pruisen kwam. Dick de Boer stelt in zijn artikel over dit 'Holland in Pruisen' de vraag of het stadsrecht een soort 'KEMA-keur' ter bekroning van een verstedelijkingsproces van een oudere nederzetting was, of dat het ging om een 'prille plaats die snel ondersteund werd door de voorwaardenscheppende kracht van een stadsrecht'. Hij opteert voor het laatste, waarmee de weg vrijkomt voor zijn betoog dat Vondels relaas over de vlucht van Gijsbrecht van Amstel naar Pruisen om daar de stad Nieuw Holland te bouwen, een waargebeurd verhaal is. Samen met andere betrokkenen bij de moord op Floris V zou Gijsbrecht naar Pruisen zijn verbannen.⁹⁸ Gijsbrecht begunstigde ook het Duitse Huis te Utrecht, maar dat gebeurde in 1265 en 1270. Is het mogelijk dat zijn Pruisenreis toen plaatsvond? De naam Pruisisch Holland komt juist in die periode voor in het oorkondenboek van Pruisen, om precies te zijn in regesten van documenten uit 1267. In de betreffende oorkonden zelf komt de plaatsnaam echter niet voor en gaat het enkel over land te Paslok (tegenwoordig Pałęk).⁹⁹ In april van dat jaar bijvoorbeeld kregen enkele inheemse Pruisen van de landmeester grond toegewezen 'czwuschen dem huse Paslok und dem dorfe, bes czu dem heyligen walde, ruret glicherwis an dem wasser, daz do geheussen ist Weyske'.¹⁰⁰ Het stadje Holland lag daar aan dat riviertje de Weeske en ook de naam Paslok/Pazlok bleef in later tijden gangbaar, bijvoorbeeld voor de ordeburcht ter plaatse.¹⁰¹ Een *Neugründung* was Holland dus strikt genomen niet, maar de verlening van het stadsrecht en de naamsverandering lijken wel onderdeel geweest te zijn van de vestiging van een groep Hollanders in of bij het Pruisische dorp.

⁹⁷ *Preußisches Urkundenbuch* I.II: Politische (allgemeine) Abteilung: Die Bildung des Ordensstaats, A. Seraphim ed. (Königsberg 1909) nr. 680.

⁹⁸ D.E.H. de Boer, 'Holland in Pruisen, of: het gelijk van Vondel', *Holland* 31 (1999) 219-234, citaten 224.

⁹⁹ *Preußisches Urkundenbuch* I.II, nrs. 263, 268.

¹⁰⁰ *Preußisches Urkundenbuch* I.II, nr. 263.

¹⁰¹ *Preußisches Urkundenbuch* I.II, nr. 836 (d.d. 1305).

Dat brengt me bij een tweede these van De Boer, namelijk dat de eerste *locatores* in kwestie geen Hollandse ontginners waren die zich vroeger in de dertiende eeuw onder de hoede van de Duitse Orde in Pruisen vestigden, zoals oudere Duitse en Poolse literatuur voorschrijft, maar de Hollandse stedenbouwers van 1297 zelf.¹⁰² Hoewel dat niet valt uit te sluiten, zijn er wel argumenten tegenin te brengen. De Duitse Orde trok de gebieden ten oosten van de Weichsel in de jaren 1230 binnen en begon enkele decennia later met de kolonisatie van het veroverde land. Vanaf de jaren 1260 deelde de Pruisische landmeester grond uit in Pasłęk en kunnen ook Hollandse immigranten zich er gevestigd (*locare*) hebben. Het woord *primi* impliceert bovendien dat de Hollanders in 1297 niet de eersten van hun soort ter plaatse waren. Het is vrijwel onmogelijk dat Gijsbrecht van Amstel deel heeft uitgemaakt van die eerste groep emigranten. In die periode was Amstelland nog een Stichts leen en Gijsbrecht dus vooral een leenman van de bisschop, waardoor het enigszins anachronistisch zou zijn om te stellen dat hij zich toen als Hollander in Pruisen begaf. Wel voerde hij destijds een groep opstandelingen uit het Hollandse Kennemerland aan, maar dat bewijst slechts dat hij andere zaken aan zijn hoofd had dan een Pruisenreis. Indien hij daadwerkelijk naar Pruisen is geweest, dan is zijn aanwezigheid bij de stichting van nieuw Holland in 1297 de meest waarschijnlijke gelegenheid. Enige bemoeienis van het Duitse Huis van Utrecht daarbij is niet aanwijsbaar.

Die betrokkenheid is evenmin te bespeuren bij de plaats Mehlsack (Pieniężno), dat in 1312 een privilege verwierf waarbij *Theodicum de Lichtenvelde*, onmiskenbaar uit het Vlaamse riddermatige geslacht Lichtervelde, als stichter en eerste schout van de stad werd genoemd. De daaropvolgende schouten heetten Frederik (*honestis vir*) en Hendrik (*lanitextor*, wever) en waren overgekomen uit de stad Holland.¹⁰³ De in 1304 vermelde 'Wilhelmus scultetus in Sunnemberg dictus de Hollandia' kan ook uit Pruisisch Holland zijn overgekomen, zoals Krollmann suggereert, maar de formulering duidt toch eerder op een familienaam, dus Willem van Holland. Daarop kom ik nog terug bij de bespreking van Hollandse gravenzonen in de Duitse Orde.¹⁰⁴ Dit alles wijst op continuïteit in de aanwezigheid van personen met Hollandse wortels in Oost-Pruisen vanaf de late dertiende eeuw. Het is mogelijk dat zich onder hen ordebroeders bevonden die naar Pruisen werden uitgezonden nadat zij waren ingetreden in een Zeeuwse of Hollandse commanderij. Er is evenwel geen enkele aanwijzing gevonden om aan te nemen dat zij goederentransacties met het Utrechtse convent sloten.

Deze aanwezigheid van Hollanders in Pruisen sluit chronologisch vrijwel aan bij de vroegste Pruisenreizen van edellieden uit de Noordelijke Nederlanden. Die werden gemaakt door opeenvolgende Hollandse graven. Willem III, uit het huis Avesnes en tevens graaf van Henegouwen, annuleerde zijn geplande tocht in 1329. Zijn zoon Willem IV ver trok in 1336 wel en nam een groot gezelschap aanzienlijke Hollandse edellieden mee,

102 De Boer, 'Holland in Pruisen', 223-262.

103 C.P. Woelky en J.M. Saage, *Codex diplomaticus Warmiensis oder Regesten und Urkunden zur Geschichte Ermlands* I (Mainz 1860) nr. 163; Voigt, *Geschichte Preussens*, 489-490; F. Buylaert, *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)* (Gent 2011) 426.

104 Woelky en Saage, *Codex diplomaticus Warmiensis*, nr. 126; C. Krollmann, 'Die Herkunft der deutschen Ansiedler in Preußen', *Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins* 54 (Gdansk 1912) 1-103, aldaar 92; Sonnenberg lag in Ermland in Oost-Pruisen.

onder wie Jacob en Simon van Benthem, Jan van Drongelen en Hendrik van de Lek; familienamen die in het voorgaande onder de begunstigers van het Duitse Huis de revue zijn gepasseerd. In 1343 en 1344 ging Willem IV weer op Pruisenreis. Zijn zoon Willem V ondernam de tocht in 1353-1354.¹⁰⁵ Hoewel het Duitse Huis deze reizen zal hebben verwelkomd en wellicht heeft ondersteund met manschappen of middelen, is van geen van de deelnemers een intrede of schenking aan de Duitse Orde bekend, laat staan aan een commanderij in hun herkomstgebied.

Ondertussen moet een niet onaanzienlijk aantal broeders vanuit de balije Utrecht naar Lijfland zijn uitgezonden, omdat alleen dat kan verklaren waarom er vanaf circa 1320 broeders uit Gelre en het Oversticht op hoge posities in de Lijflandse ordegeledingen werden gekozen. Johan van Hoenhorst behoorde tot een adellijk geslacht dat het huis Hoonhorst bij Dalfsen als stamgoed bezat en over leengoederen van de graven van Bentheim en de Utrechtse bisschoppen beschikte. Als voogd van Jerwen (tegenwoordig Järva in Estland) was hij in 1322 zelfs kandidaat om Landmeester van Pruisen te worden, maar beschuldigingen van diefstal noopten hem tot terugkeer naar de balije Utrecht, alwaar hij van 1325 tot 1334 als landcommandeur navolgbaar is.¹⁰⁶ Het ambt van voogd van Jerwen kwam hierdoor vacant en werd tussen 1330 (mogelijk eerder) en 1334 door de uit Doesburg afkomstige Reiner Mom van Kell bekleed. In 1328, 1330 en 1338 was hij commandeur van respectievelijk Leal, Weißenstein en Fellin.¹⁰⁷

In deze reconstructie valt op dat er nauwelijks Utrechtse namen voorkomen. De relaties van het Duitse Huis te Utrecht met Lijfland liepen hoofdzakelijk via mannen uit het oosten van het bisdom die onderdeel waren van het Westfaalse rekruteringsgebied van de Duitse Orde in Lijfland. Een direct verband tussen de activiteiten van de Duitse Orde in het Oostzeegebied en de goederenverwerving van het Duitse Huis te Utrecht heb ik echter niet kunnen vinden. De niet meer dan zijdelingse betrokkenheid van de Utrechtse landcommanderij bij enerzijds de Hollandse Pruisenreizigers en anderzijds de Overstichtse en Gelderse Lijflandgangers, steken schril af bij de vele activiteiten die broeders uit de balije in het Middellandse Zeegebied ontplooiden en de goederenverwerving die daarmee samenhangt.

105 J.A. Mol, 'Om riddereer of zielenheil? De Pruisenreizen van de Noord-Nederlandse adel in de veertiende eeuw', *Leidschrift. Met het kruis getekend: Heilig geweld van Koningsbergen tot Jeruzalem* 27 (2012) 113-128; Janse, *Ridderschap in Holland*, 318-321; Paravicini, *Die Preußenreisen des Europäischen Adels* I, 55-59.

106 *Preußisches Urkundenbuch* II: 1309-1335, M. Hein en E. Maschke ed. (Königsberg 1932-1939) nr. 384; De Geer, *Archiven*, nr. 602 (vermelding 1325); ARDOU, inv.nrs. 2828, 3021 (vermeldingen in 1325); L. Fenske en K. Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens* (Keulen, Weimar en Wenen 1993) 329; Mol, 'Nederlandse ridderbroeders van de Duitse Orde in Lijfland', 171-172; M. van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen (1220-1809)', in: J. Mertens ed., *Leden van de Duitse Orde in de balije Biesen* (Bilzen 1994) 11-188, aldaar 75; Voigt, *Geschichte Preussens*, 319-320.

107 Militzer, *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*, 451.